

Máté Zsuzsanna

**Madách Imre Az ember tragédiája - a nemzeti, az európai
és az egyetemes identitás kontextusában**

Modernitás – identitás – relativizálódás

Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámai költeményét sokan sokféleképpen faggatták az elmúlt, lassan másfél évszázadban, az identitásörző és – formáló jellegére azonban – tudomásom szerint – még nem kérdeztek rá e rendkívül gazdag Madách-szakerődalomban. Tanulmányom probléma-felvetése éppen e hiányosságra irányul korunkban, amelyet többen az identitás megkérdőjeleződése időszakának vélnek. A 20–21. század fordulóján az ember önmagáról alkotott képzetrendszere és önismerete egyaránt megrendült és elbizonytalanodott; az ideológiai, világnézeti, nemzeti, etnikai, hivatásbeli sőt még a nemi hovatartozás is relativizálódott valamint szélsőségesen polarizálódott és ezzel együtt maga az elköteleződés szükségessége vált kérdésessé vagy igencsak szűk tartamban, időlegessé.⁴³ E relativizálódásnak ismétlődő mintázatai vannak, s ennek egyfajta lenyomatának vélem – a magyar irodalom történetében – Madách Ádámjának identitáskeresését, az Ember folytonos próbálkozását a máshonnan (a műben konkrétan a transzcendens hatalomtól, az Úrtól a paradicsomban) kapott identitástól a bonyolultabb szerepviszonyok, az embert felszabadító reflektáltabb azonosságok irányába, hogy ennek sorozata után ismét az Úr által megerősített önazonosság-tudatig jusson el.

Véleményem szerint a modernitás e relativizálódási párhuzamossága az, amely Madách korát, Ádám alakváltozatait és jelenünket összeköti. Az elmúlt másfél évszázad tágabban érvényesülő relativizmusában a világ s benne az ember egyre bizonytalanabbá válik és az individuum megkérdőjelezi az emberi létezésnek és a történelemnek a feltételezett értelmét. Folyamatosan megkérdőjeleződnek a megtalálni vélt lényegiségek, az eszmék, a közösségi és az erkölcsi értékrendek, az emberi megismerés objektivitása, az emberiség haladásába, fejlődésébe vetett hit, a történelem célracionalitása, a nyelv referenciája; valamint a szubjektum szilárdsága és állandósága is. A valóság egyre inkább megragadhatatlanabbnak és

⁴³ V.ö.: PLÉH Csaba: *A természet és a lélek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.

lejegyezhetetlenebbnek tűnik és megkérdőjeleződik benne mindenfajta bizonyosság.⁴⁴ Ugyanakkor az individuum rémülten észleli, hogy abszolút módon magára maradt, nincs biztonságos erkölcsi rend, eltűnt a világból Isten, megfoghatatlanná vált a történelem vezérlő eszméje és az értelmesség, sőt saját szubjektuma is. A bizonyosságot, az isteni vagy az emberi értelemadást – a relativizmus, a nihilizmus, a szkepticizmus és a bizonytalanság váltja fel. A ma is jelenlévő relativizmus e mintázata uralja Ádám fokozatos felismeréseit és egyben csalódássorozatának okait és Lucifer az, aki ennek a mindent átfogó megkérdőjelezésnek a megszólaltatója.⁴⁵

Kérdésfeltevések

A modernitás – másfél évszázadát átfogó – relativizmusa az, amely egyben tanulmányom két kérdéskörét is felveti. Egyrészt e kortendencia ellenében van-e Madách drámai költeményének identitásőrző jellege, ha igen, akkor az milyen és miképpen formálódik a műben. Másrészt hogyan formál(hat)ja e műalkotás az aktuális befogadó önazonosságát, azaz tudatos gondolkodásunkat önmagunkról és arról, hogyan kapcsolódik személyünk és életünk a világhoz, szűkebb és tágabb környezetünkhöz. Kiindulópontom az, hogy az identitás relativizálódási tendenciái ellenére minden embernek szüksége van önazonosságának akár időlegesen létrejövő tudására, értékeire és az ebből meríthető integritásra. Hiszen az Én számára – mely elsősorban önmagunk belső tükröződésére utal és azt fejezi ki, hogyan látjuk magunkat mintegy belülről – mindig is alapvetőek lesznek a külső vonatkoztatási pontok, az Én és a társadalmi-kulturális értékvilág viszonya, az, hogy miképpen azonosít(hat)juk magunkat a felkínált viszony- és értékrendszerekkel, azaz mivel tudjuk énnünket azonosítani és mivel nem, mi mellett kötelezzük el magunkat és mi mellett nem. Ádám története e folyamat esszenciája olvasatomban.

Az álmodó Ádám identitás keresése

Az első kérdésre válaszolva Ádám tizenegy álma olvasható és értelmezhető úgy is, mint az identitás kereső személyiség egymásutániságban megvalósuló szerepkészlete. Ádám alak- illetve szerepváltozatai – fiatal fáraóként,

⁴⁴ V.ö.: HELLER Ágnes – FEHÉR Ferenc: *A modernitás ingája*. Budapest: T-Twins Kiadó, 1993.

⁴⁵ MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus. (Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról)*. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár VI., Miskolc: Bíbor Kiadó, 2004, 94–97.

Miltiádészként, Sergiolusként, Tankrédként, Keplerként, Dantonként, majd élemedett férfiúként (XI–XII. szín), „Öreg”-ként (XIII. szín), és végül „*egészen megtört aggastyán*”-ként (XIV. szín) – egy egész emberi életen tartó identitáskeresés folyamatát mutatja számomra. Két szinten működik e folyamat, a színeken belül az egyes alakváltozatokban valamint a színeken átívelően, a felébredt illetve a reflektáló Ádám identitásának alakuló minőségében. Valamennyi történelmi szín elején Ádám, mint egy megtalálni vélt én-azonossággal bíró individuum jelenik meg, aki az élet különböző helyzeteiben vállalja és képviseli saját értékeit és eszmei elkötelezettségét, majd elkezdődik a ’ki vagyok én?’ kérdésre adható válasz felbomlása, mégpedig úgy, hogy egymással összeegyeztethetetlennek tűnik az énkép világnézeti-eszmei önazonosság-tudata a színben megjelenített társadalmi-politikai élet-eseményekkel, az Ádám által vallott, ámde torzán megvalósult eszmékkal. E kettő közötti ellentmondások feloldására két út kínálkozik Ádám számára a színeken belül: vagy az életeseeményeknek megfelelően megváltoztatja önazonosság-tudatát vagy kizárja illetve kizárhatja magát az adott szín társadalmi-politikai viszonyrendszeréből. S rendre ez utóbbi történik, mivel Ádám nem adja fel eszmei önazonosság-tudatát, eszmei és erkölcsi identitását. Így vagy a halál határhelyzetéig jut el illetve juttatják el – például Miltiádészként, Dantonként, falanszter-látogatóként – vagy pedig egyáltalán nem kíván tovább részt venni az adott álomban, kilépve az élet-események közegeből más szerepet és eszmét választva magának.

A másik szinten, a színekből felébredő illetve az ottani történésekre reflektáló Ádám az adott szerep- és identitásválasztás után egy ideológiai-eszmei identitáskrízist él át. Az identitáskrízis minden szín végén egyaránt forrása a csalódottságának és kiábrándulásának, de ugyanígy forrása lesz Ádám további küzdésének is, azaz további szerepválasztásának. Így ha a tizenegy álomra összességében tekintünk, akkor reflektáló illetve a felébredt Ádám egy, az utolsó színig meglévő – eriksoni fogalmat használva⁴⁶ – állandósult moratóriumot él át, hiszen bizonyos világnézeti, eszmei értéket igen intenzíven magáénak vall az egyes színeken belül, de a színek egymásutániságában szerep- eszme- és ezzel együtt

⁴⁶ Ádám személyes identitásának leírásában Erik Erikson, a pszichológiában ma is gyakran idézett identitásfejlődés-modelljének fogalomrendszerét használom. V.ö.: ERIKSON, E. H.: *The Human Life Cycle*. In: *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York: Crowell-Collier, 1968, 286–292.

identitásváltoztatásra kényszerül, látva eszméinek torz társadalmi megvalósulását, melynek okán már nem tud azonosulni tovább az adott eszme pragmatikus, társadalmi, politikai vetületével. Olvasatomban így Ádám tragédiája egyben eszméinek tragédiája, mely az eszmék megvalósíthatatlanságán illetve annak torz megvalósulásán alapul, és ez kényszeríti a reflektáló Ádámot egy ismétlődő eszmei identitásváltásra. Az ádami eszmék – különböző konkrét formákban – állandó konfliktusban, drámai küzdelemben vannak a megvalósíthatósággal illetve a torz megvalósulással, így kerül szembe minden színben az énkép eszmei önazonosság-tudata az adott, Lucifer által megláttatott élet-eseményekkel. Miből fakad ez az ismétlődő szembekerülés? Elsősorban Ádám lényegkereséséből ered és a megtalálni vélt lényeg, mint valamely konkrét eszme (szabad emberi akarat, egyenlőség, demokrácia, testvériség, szeretet, tudomány, szabadság, fejlődés, a boldog és beteljesült szerelem stb.) immanenciájának, életintegrációjának a lehetetlenségéből.

A reflektáló Ádám szilárd identitása – transzcendentált identitás – identitásformálás

Ádám metafizikai tudásra és az abszolút bizonyosságra mint az eszmei lényeg megismerésére vágyódik: hiszi, hogy az egyedi ember életének (az egynek), és az emberiség létezésének, egyben történelmének (a mindennek) is van valamilyen értelmes és értékes lényege és ezzel azonosítja önmagát egészen az eszkimó szín végéig. Tragédiája, hogy azt feltételezi, hogy ez a megismerhető és tökéletes eszmei lényeg meg is valósítható, hiszen így válik az ember nemesebbé; ilyen módon fejlődik, halad az emberiség, és ez a valamely eszme lesz az ember-, a történelem- és a világformáló erő. Ezzel szemben azonban a megtalált és megvalósíthatónak vélt nagyszerű és értékes eszmék, mint lényegiségek megvalósíthatatlanoknak bizonyulnak, mivel életintegrációjuk kudarcba fullad, így a történelmi és az emberi fejlődésbe vetett hite végül is megkérdőjeleződik, de csak az utolsó színre. Ugyanakkor mégis ez a hit, ez a bizalom az, amelynek révén a reflektáló Ádám személyisége konzisztens tud maradni az eszkimó színig: így egymásutáni szerepei, eszmei identitásváltásai, állandósult krízisei ellenére énjének egységét meg tudja őrizni. Másrészt a színeken átívelő küzdőselleme egy olyan kontinuitás személyiségében, melynek révén az egymásutáni szerepkészletben énjének ezt az egységességét realizálni tudja. A reflektáló Ádámnak ez a hitből és a küzdés-

filozófiából táplálkozó szilárd identitása, – mely Hall szociálpszichológiai identitás-tipizálásában a felvilágosodás szubjektumfogalmához áll legközelebb –, ⁴⁷ ez a belső mag az, mely az álmodó Ádámot a kríziseken mindig átlendítette, és éppen ez kérdőjeleződik meg a XV. színre, a reflektáló Ádámot egy fájdalmas és végső kétségbeesésbe juttatva. És ezt hitet és küzdés-filozófiát adja vissza a *Tragédia* utolsó mondatában az Úr, mint egy máshonnan megerősített, – a szubjektumban a XV. színre megingott – identitást a „*Mondottam, ember küzdj és bízva bízzál!*” felszólításával, mely az egyik legtöbbet idézett madáchi eredetű szállóige. Úgy vélem, nem akad hazánkban olyan felnőtt ember, aki ne ismerné, ne olvasta vagy hallotta volna már, aki ne érezte volna magát legalább egyszer megszólítva és felszólítva e mondat által. Ennek az egyetlen mondatnak a kiemelése révén szemléltetem, miképpen formálhatja ez a drámai költemény a befogadó identitását, egyben válaszolva tanulmányom második kérdésfelvetésére is. E mondatban az isteni felszólítás igéinek bővítmény nélküli szemantikai hiányossága a forrása a legkülönbözőbb lehetséges 'jelentéssíkoknak' a *Tragédia* szövegére vonatkoztatva, és forrása egyben annak, hogy a szövegből kiszakítva ez az egy mondat, mint szállóige rendkívül sokféle, a mindennapjainkban is meglévő élethelyzetre alkalmazható. „*Mondottam ember: küzdj*” – valamiért. Eszméid, vágyaid megvalósításáért? Az életedért, a létezésed értelmességéért küzdj, vagy a gyermekedért, munkád elismeréséért, nemzetedért, a jövő nemzedékéért, netán az egészséged visszanyeréséért vagy egy egészségesebb környezetért, vagy csupán a létfenntartásodért? Küzdj! – azaz cselekedeteiddel köteleződj el valami mellett, megjegyzem, ez az elköteleződés bármilyen identitás alapja. A konkrét variációk felsorolását megszakítva netán magáért a küzdésért, mint belső, immanens etikai parancsért küzdj, mivel ez az emberi lényeged, azaz ez lenne – kanti

⁴⁷ Hall az identitás három típusát különbözteti meg, aszerint, hogy milyen szubjektumfogalomhoz kapcsolható: a felvilágosodás szubjektumához, a szociológiai szubjektumhoz és a posztmodern szubjektumhoz. E kategorizálásban a reflektáló Ádám szubjektuma az elsővel mutat hasonlóságot. A felvilágosodás szubjektumának alapja az ember fogalma, a biztos középponttal rendelkező, egységes individuum, értelmes, tudatos és cselekvőképes lény. „*Középpontja*’ olyan belső mag, amely már az egyén születésekor megvan, és vele együtt bontakozik ki, miközben lényegileg változatlan marad – kontinuum vagy azonos önmagával – ez egyén létezése folyamán. Az én középpontja az egyéni identitás.” V.ö.: HALL, S.: *A kulturális identitásról*. In: FEISCHMIDT, M. (szerk): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997, 60–61.

terminológiában – a belső kategorikus imperatívuszod? „és bízva bízzál!” – valamiben. Istenben? Isten felé irányuló hitedben? Valamilyen szellemi, eszmei lényegben? Vagy a saját emberi mivoltodban bízzál, a magadra irányuló hitedben? Autonómiádban, szabadságodban, a jó erejében, emberi méltóságodban, erős karodban és szabad akaratodban? Vagy a küzdés, a hit és a bizalom univerzális erejében bízzál? Vagy abban, hogy a küzdésednek lesz eredménye, értelme? És ha mégsem? De legalább kitartóan küzdöttél és így bíztál a küzdésben önmagában. Valamennyi és még számtalan lehetőség benne van a „küzdj és bízva bízzál!” felszólításban.

Ádám szilárd identitásának nemzeti karaktere – a küzdés-filozófia mint identitásérzés

Ádám tragikussága részben abban rejlik, hogy az értelmes életre küzdő törekvést egészen az utolsó színig egy hiábavalónak tűnő küzdelem-sorozatként éli át. Mégis a 'küzdés maga' az, amely az emberi életnek, az emberiség létezésének értelmet ad, ezt a felismerést mondja ki Ádám a tizenharmadik színben: „*A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdés maga*”. Goethe *Faustjától* – „*Ki holtig küzdve fáradoz, az megváltást remélhet*” – és a magyar nagyromantikától, Vörösmartytól – „*Mi dolgunk a világon? / Küzdeni erőnk szerint a legnemesbékért*” – örökölt 'küzdés-filozófia' gondolata folytatódik itt tovább, majd az ádami végső csalódás után az Úr végszavaként erősítődik fel újra, Madách *Tragédiájának* utolsó mondatával.

E 'küzdés-filozófiá'-ról, annak sajátosan magyar 'és mégis, csak azért is' jellegéről olvashattunk⁴⁸ már Horváth Károly Madách Imre monográfiájában, vagy a néhány évvel korábban megjelent Németh G. Béla⁴⁹, Martinkó András⁵⁰ tanulmányaiban, illetve a még korábban publikált Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében*, mint a „*magyar eidosz legsajátabb*” életbölcességéről, melynek: „*lelki alapja az az érzés, hogy bármi csapások érnek kint a gyepűn, van valahol, bent, a magyar lélek mélyén valami megközelíthetetlen, körülhatárolt, független terület, ahol a magyart nem*

⁴⁸ A küzdés-filozófia összegzése: MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Imre Az ember tragédiájának 125 éves Ősbemutatójáról* (*Palócföld*, 2008/3. 57–67.) című tanulmányban.

⁴⁹ NÉMETH G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félévszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest: 1971, 108–109.

⁵⁰ MARTINKÓ András: *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. In: *Madách-tanulmányok*. (szerk.: HORVÁTH Károly), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978, 211–14.

győzhetik le a szünet nélkül sújtó századok.”⁵¹ A kronológiában visszafelé haladva, úgy tudom, hogy Szerb Antal valahai tanára, Sík Sándor az, aki 1934-ben először leírta a *Tragédiának* ezt a 'leglelke szerint magyar mondanivaló'-ját, mint 'küzdés-filozófiát': „*Van-e ennél a csak azért is bízó, csak azért harcoló lelkiületnél magyarabb? Az egész magyar történelemnek, legalább Mohács óta, nem ez a legmélyebb hangja? Nem ezt a lelkiületet sugározzák-e legkülönbjeink, azok, akikben leginkább megtestesült a magyarság történelmi akarata? Mindjárt Fráter Györgytől, aki megépít egy országot a magyarságnak, két ellenséges hatalom közt, két világ ellenére, Zrínyin és Rákóczin át a XIX. század nagy magyarjaiig nem ez ismétlődik-e meg a legmegrendítőbb változatokban?*”

Majd Kölcsey, Wesselényi, Kossuth, Széchenyi, Deák 'reménytelenül hősiességük küzdelmeinek' méltatása után így folytatja: „*És melyik magyar ember az ma is, ha látó szeme van és ha igazán magyar, aki ne látná, milyen reménytelen az ég, akármerre néz, és aki ne akarna magyar lenni mégis, cselekedni és küzdeni mégis, csak azért is! és ne hinné, - credo, quia absurdum! - hogy ez a küzdelem mégsem lesz hiábavaló, hogy lesz még egyszer ünnep a világon? Ha van nemzet a világon, aki sohasem tudta, mert sohasem tudhatta feledni 'azt a véget', és aki mindamellett szakadatlanul küzdött és bízott, akkor a magyar az. Íme, Az ember tragédiája leglelke szerint magyar mondanivalója!*”⁵²

Erkölcsei megértés – európai és egyetemes identitás – transzcendentált identitás

Küzdelem – mint morális emberi küldetés a szabadságért, az egyenlőségért, a testvériségért, a hazáért, a közjóért, a szerelemért, a szellemi önállóságért, egyszóval a 'szent és nagyszerű' eszmék megvalósításáért, azokért az eszmékért, melyekben Ádám hisz, melyek mellett elkötelezte magát az egyes színekben. Az utolsó színig a küzdelem parancsa, egy egyéni, történelmi, közösségi és etikai parancs, egy kanti kategorikus imperatívusként értelmezhető.⁵³ Mivel egy olyan egyetemes erkölcsi cselekvés ez az ádám küzdelem, melyben – Kant szavaival *A gyakorlati ész kritikájának* 7. paragrafusát, „*a tiszta gyakorlati ész alaptörvényét*” idézve folytatólagosan – „*akaratom maximája mindenkor egyszersmind általános*

⁵¹ SZERB Antal: *A magyar irodalom története*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978, 431.

⁵² SÍK Sándor: *Az Ember Tragédiájáról*. Budapesti Szemle, 1934. 234. köt. 681. sz. 229–243.

⁵³ A kanti filozófiával való párhuzamosságokat elemzi: MÁTÉ Zsuzsanna: *Mit szabad remélnie Ádámnak? – Kant és Madách Imre Az ember tragédiája* (*Pro Philosophia* Füzetek, 2005. 44. szám 84–94.) című tanulmányában.

törvényhozás elveként érvényesülhessen".⁵⁴ Ezt a belső indíttatású küzdést, – mint az eszmékben való hit melletti – szilárd identitást Ádám saját öntörvényadó, autonóm akarata, felismert szabadsága hozza létre, Istent elhagyó és Istentől elhagyatott, független állapotában. Ez a belső törvény és egyben választás, így a küzdés ténye egy olyan parancs, egy olyan belső kategorikus imperativusz, melyet a történelmi színekben nem rendít meg a bukások sorozata, így nincs tekintettel a tapasztalati valóságra, ahogy a kanti filozófiában sem. S talán nem véletlen az sem, hogy Lucifer ezt a folyton megújuló 'küzdés-filozófiát' tiszteli leginkább Ádámban, a 'gyarló féregben'. Hasonló kanti – madáchi párhuzamot mutat az is, hogy a küzdés önmagában való jellege mellett annak jó szándéka, jó akarata és nem elsősorban a tárgya és az eredménye határozza meg.

A drámai költemény XI. színétől Ádám már csak szemlélője a falanszterbeli és az eszkimóvilág történéseinek, és az utolsó két színben az emberi létezés hiábavalósága és vele együtt a történelmi színek küzdéssorozatának az értelmetlensége erősödik fel. Lényeges látnunk, hogy a küzdés értelmességének megerősítése a drámai költemény utolsó mondatával, az Istenéhez visszatérő Ádámmal szól, míg az értelmetlenség és értelmesség feloldhatatlannak tűnő kettősségében az Istent elhagyó Ádám gyötrődött. Másrészt ebben a „*Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!*” isteni felszólításban és az ezt megelőző isteni válaszban az is benne foglaltatik, hogy az ember számára az értelemadó, az értelmességet visszaadó, Ádám megingott szilárd identitását újra megerősítő - csak a transzcendentált hatalom lehet. A falanszter és az eszkimó-szín alapján úgy tűnik, hogy az emberiség önmaga számára, 'enisteni' mivoltában nem képes értelmet adni létezésének, illetve küzdése, bármilyen nemes eszményekért, célokért is történik, eredménytelennek bizonyul. A jövő színeiben kétségessé vált 'küzdés-filozófiát' – a létezés és az erkölcsi cselekvés folytathatóságának értelmében és érdekében – mintegy 'transzcendentálnia' kellett *Madáchnak*. Az embernek önmaga megsegítéséért kell 'transzcendentálnia' erkölcsi értékeit, azaz a *Tragédiában* a küzdést magát és az abban való hitet. Az embernek erkölcsi cselekvéséhez szükség van egy 'magasabb morális lény' eszméjére, vagyis Istenre,⁵⁵ így a „*Tragédiában Isten erkölcsi szükség.*”

⁵⁴ KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996, 47.

⁵⁵ KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996. 166.

Az ádámí küzdésnek, mint autonóm erkölcsi cselekvésnek – Kant szavaival – mint a „szabad akarat önállóan hozott lényegi törvényé”-nek a létrejötte során még nincs szüksége vallásra, Istenre, ahogy azt láthatjuk is a bibliai keretszíneken kívül, de ez a belső, a lélekben felállított küzdés-morál, 'küzdés-filozófia' további kanti-madáchi analógiát mutatva, elkerülhetetlenül a valláshoz vezet, hiszen a nemes célokért való küzdés erkölcsi világtrendjének megtarthatósága már nem az ádámí akarat, hanem az ádámí remény tárgya, melyhez posztulálni kell Istent⁵⁶, a legfelsőbb lényt, aki e morális törvények szerint parancsol majd a *Tragédia* utolsó mondatában. Tehát a történelmi színeken az Istenét elhagyó Ádám küzdése folytonosan megkérdőjeleződik, a jövő színeiben eredményessége kétségessé válik, Ádám öngyilkossági szándékával feladja 'küzdés-filozófia'-jának belső kategorikus imperatívuszát, azaz Ádám erkölcsi törekvése, szilárd identitásának e tényezője nem tartható fenn a *Tragédia* fiktív valóságában. De ezt a 'küzdés-filozófiát' meg kell őrizni, az embernek az ebbe vetett hitét és reményét vissza kell adni, minden csalódás, bukás és a szörnyű „vég” ellenére is, így a legfelsőbb lény, az Úr egy utolsó felszólító parancsban, mondatban teszi ezt meg, visszaadva Ádám önzonosság-tudatát, egyetemes és transzcendentált identitássá emelve azt.

Így Ádám reménykedhet az utolsó felvonás isteni biztatása szerint, hogy maga a küzdelem, mint a morális emberi küldetés folyamata és egyben kategorikus imperatívusza az emberi 'nagyságnak és az erénynek' a biztosítéka („*Karod erős – szíved emelkedett: / Végetlen a tér, mely munkára hív,*” ; „*És biztosítva áll nagyság , erény.*”), igaz, e küzdelem teleologikus eredményessége kétséges. Az Úr így abban erősíti meg Ádámot, hogy az ember erkölcsi előrehaladása, fejlődése – kanti terminológiában a „*morális progresszus*” lehetősége – adott az emberiség számára. Úgy vélem, hogy az ember mint erkölcsi lény a teremtés célja. Másrészt Ádám abban is bizonyos lehet, hogy nemes, erkölcsi törekvéseiben segíti az 'égi szózat', Éva mellett és Éván keresztül, 'költészetté és dallá szűrődve'. Az etikus küzdés és magatartás lehetőségét, a szabad választást jó és rossz között valamint az isteni gondviselés bizonyosságát és együttlevőségét még egyszer megerősíti az angyalok karának éneke. Isten és az ember viszonyának helyes megélésére szólít fel: a szabad akaratnak, mint a választás autonómiájának és az isteni gondviselésnek (a transzcendens determinációnak) a kiegyenlítetttségét állítja, és az ember

⁵⁶ KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1996. 170–171.

egocentrikus fontosságtudata helyett a transzcendens hatalom mindenek fölöttiségét hangsúlyozza. Amit Lucifer ígért az álomtörténelem kezdetén („*Hogy válassz jó és rossz között*”), ezt a szabad akaratot az Úr adja vissza Ádámnak⁵⁷ – az Angyalok Karának utolsó énekében:

„*Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettiünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.*”

Ádám nem tud szert tenni az abszolút tudásra, nem tudja meg, hogy az ember halandó vagy halhatatlan, sem azt, hogy ’megy-e előbbre fajzata’, fejlődik-e az emberiség. A megtalálni vélt emberi lényeg, a folytonos küzdés kategorikus imperatívusza és eszméinek értékességében való hit az Istentől elhagyott világban eredménytelennek látszik, csak a transzcendencia illetve az Úrhoz való visszatérés adhatja vissza ezt az értelmességet, mint hitet és reményt a küzdésben és az eszmékben. Elbizonytalanodva, kétségekkel telve, és a ’de mégis’, valamilyen módon, valamiért és a valamiben reménykedni, hinni, bízni akaró és a tenni, (túl)élni vágyó Madách Imre életfilozófiai válasza ez.

Talán ez az ember tragédiája, ahogy Ádámé, úgy bármelyikünké is: az ember küzd (valamiért) és bízva bízik (valamiben), de előre nem tudja, nem tudhatja meg, hogy küzdésének van-e – a morális tökéletesedésen túlmutató – értelme, lesz-e eredménye. Úgy tűnik, hogy az ember, mint erkölcsi lény a teremtés célja a *Tragédiában*, és ez az erkölcsiség az ember szilárd identitásának alapzata.

Az ember tragédiája, mint kulturális identitásunk emblematikus műalkotása

Mely tényezők igazolják *Az ember tragédiája*, mint kulturális identitásunk emblematikus műalkotása kijelentésem? Ha az elmúlt másfél évszázad hatástörténetére tekintünk, akkor megállapítható, hogy nemcsak számtalan nagyszerű irodalomtudós és költő, író vélte úgy, hogy szólania kell e műalkotásról, hanem a képzőművészet és a színházművészet jeles alkotói mellett számos más művészeti ág képviselője is, akiket – valamilyen formában és azt szellemi, művészi alkotásba tárgyiasítva – megihletett a *Tragédia*; akik azonosultak e drámai

⁵⁷ MÁTÉ Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. 2004. 80–83.

költemény kérdésfeltevéseivel és válaszvariációival. Mára már számtalan könyv született e drámai költeményről, mely Babits Mihály szerint „*az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban*”⁵⁸, annak értelmezéséről és hatástörténetéről. Sőt, az egyik szakirodalmi bibliográfia⁵⁹ követi a másikat, hasonlóan külön bibliográfia gyűjti egybe a *Tragédiáról* készült képzőművészeti illusztrációkat is. Csupán a legutóbbit kiemelve e gyűjteményes hatástörténeti kötetekből: 2008-ra készült el a Madách Irodalmi Társaság kiadásában Enyedi Sándor nem mindennapi vállalkozása: *A Tragédia a színpadon – 125 év* című bibliográfiája⁶⁰, mely összesen 1151 különböző bemutatót regisztrál, és a mögötte lévő több ezer színházi estét (csak a *Nemzetiben* ezernél többet). E könyv adatai szerint a *Tragédia* színrevitele nemcsak a történelmi Magyarország valamennyi városában és számtalan kisebb településén történt meg, hanem szinte behálózta a Földet, az európai fővárosokon keresztül Buenos Aires-től Detroit-ig. A *Tragédia* e bibliográfia szerint a magyar színházművészet és irodalom egyetemes befogadottságának és elfogadottságának jelképeként is interpretálható az elmúlt 125 évben, az 1883-as szeptember 21-ei, a budapesti Nemzeti Színházban történő – Paulay Ede rendezésében megvalósuló – ősbemutatója óta.⁶¹

Tudjuk, a *Tragédia* a magyar irodalom 'nagykövete': a csaknem 150 év alatt több mint százat is meghaladó különböző fordítása ismeretes, mintegy negyvennél több különböző nyelvre lefordították. Csak az elmúlt tíz évben olvasható például hindi, lovári, török, héber, olasz, latin, angol (nyolcadik változatban a másfél évszázad alatt), galego, német (a tizedik fordítása ismeretes) és spanyol nyelven is.⁶²

Tudjuk, a magyar irodalomtörténetében nincs még egy ilyen műalkotás, melynek ilyen mértékben gazdag lenne az értelmezéstörténete és az irodalomtudományi szakirodalma.

Tudjuk azt is, hogy a bölcséleti műalkotás számos mondata szállóigévé lett, közkeletű, gyakran idézett mondássá vált. E gnómius, aforisztikus tömörségű

⁵⁸ Babits Mihály: *Előszó Madáchhoz*. In: BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Első kötet. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 742–747., In: Nyugat, 1923/2 szám 170–172.

⁵⁹ A legutolsó bibliográfia: BÓDI Györgyné: *A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)* Budapest – Salgótarján: Madách Irodalmi Társaság – Balassi Bálint Megyei Könyvtár, 2004.

⁶⁰ ENYEDI Sándor: *A Tragédia a színpadon – 125 év. Az ember tragédiája bemutatói*. Budapest: Madách Irodalmi Társaság, 2008.

⁶¹ V.ö: a *Palócföld* folyóirat 2008/3. jubileumi számát.

⁶² ANDOR Csaba: *Az ember tragédiája fordításai*. In: ENYEDI Sándor: *A Tragédia a színpadon – 125 év. Az ember tragédiája bemutatói*. Budapest: Madách Irodalmi Társaság. 2008, 473–476.

mondatok, az „egysorosok”⁶³, mint egyfajta bölcséleti szentenciák a legkülönbözőbb élethelyzetekre használva nyújtottak és nyújthatnak ma is egy-egy frappáns életfilozófiai összegzést, jelezve a mindennapi ember azonosulását e művel. Csak néhányat kiemelve e szállóigék közül:

„Nemes, de terhes, önlábunkon állni.”

„Néked silány szám, nékem egy világ,”

„A kor folyam, mely visz vagy elmerít.”

„Hiszen minden perc nem vég s kezdet is.”

„Nem adhatok mást, csak mi lényegem.”

„A tett halála az okoskodás.”

„Nem az idő halad, mi változunk.”

„A cél halál, az élet küzdelem.”

* * *

Tanulmányomban azt kíséreltem meg bemutatni, hogy *Az ember tragédiája* egyszerre jelképezi a nemzeti identitás küzdés-filozófiáját, a szabad akarat, a szabadság eszméjének centralizáltsága⁶⁴ révén az európainak lenni mivoltot, és 'az ember lényege erkölcsiségében ragadható meg' gondolkör pedig egy lehetséges egyetemes identitást. Formálhatja-e önazonosságunkat és ha igen, miképp? – kérdésselvetésemre adható válasz azonban alapvetően rajtunk múlik – a *Tragédián* nem, hiszen e kivételes műalkotás bármikor éltethető: a legegyszerűbben olvasásunk, értelmezésünk és gondolkodásunk révén.

Zsuzsanna Máté: Imre Madách *The Tragedy of Man* – in the context of the national, european and universal identity

Summary

In my study I have examined: the possible interpretations of identity: the national message of the dramatic poem is the „philosophy of struggle” as a Hungarian

⁶³ BENE Kálmán: *A Tragédia dalai. Az ember tragédiája lírai ciklusokban*. Bába és Társai Kft. 2000. 209–212.

⁶⁴ A szabad akarat, a szabadság eszméjének összefüggésrendszeréről olvasható: MÁTÉ Zsuzsanna: *Végzetes sorok? A determináció kérdésköréről Madách Imre Tragédiájában és lírájában*. In: *XIV. Madách Szimpózium*. (Szerk.: BENE Kálmán) Szeged – Budapest: Madách Irodalmi Társaság., 2007. 165–177.

A szabadság eszméje, – mely a *Tragédia* középponti eszméje – jelenti az európai identitás magját Heller Ágnes szerint. V.ö.: HELLER Ágnes: *Európai kulturális identitás, modernitás és történelmi emlékezet*. Budapest: Magyar Lettre, 1997. Ősz, 26. szám.

characteristic; and the European and universal identity, and the duality of Adam's tragedy: confrontation with God, and confrontation with his own divine self. Adam and Lucifer are the heroes of the play, and their dialogues reflect a dilemma with which Madách had to struggle in the post-revolutionary decade: Adam's values are those of a Romantic Liberal, whereas Lucifer's mistrust of generalizations, value-judgments, normative statements, and teleology may remind one of Positivist reasoning.

The central idea of Madách's dramatic poem is the 'philosophy of struggle.' This spirit is emanated by the great figures of the Hungarian nation, from Zrínyi and Rákóczi to Kölcsey, Wesselényi, Kossuth, Széchenyi and Deák. It is the spirit that suggests that, however hopeless a situation may be, one must act, struggle and trust; perhaps the struggle will not be in vain.

The Tragedy of Man suggests is that existence might be regarded as belonging to God's essence, whereas being as 'mere position' is a characteristic of man. In any case, the end of the play seems to be in harmony with the conclusion Kant reached in his Critique of Pure Reason: the whole of our knowledge finally ends in unanalyzable concepts. I have examined into the influence by Kant in the context of the European and universal identity.

In my opinion The Tragedy of Man, the masterpiece of Imre Madách is not only one of the most popular stage classics in Hungary but the most well-known Hungarian play in other countries as well and Hungarian cultural identity's work of art.